

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЄЗУЇТСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ 1830-х – ПОЧАТКУ 1850-х рр.

У статті проаналізовано джерельну базу вивчення єзуїтського шкільництва в польській історіографії кінця 1830-х – початку 1850-х рр. Доводиться, що тодішні польські автори починають активніше використовувати історичні джерела згаданої тематики, а засади роботи із ними стають більш професійними — зміст документів вже починає піддаватися критичному аналізу, робляться спроби їх наукового опису, атрибуції і класифікації. Водночас польські автори кінця 1830-х – початку 1850-х рр. часто нехтували джерелами, які містили альтернативні візії подій, упереджено інтерпретували зміст окремих документів, не дотримувалися принципу автоспії, некритично сприймали зміст полемічних праць.

Ключові слова: джерельна база, єзуїтське шкільництво, польська історіографія кінця 1830-х – початку 1850-х років, науковий опис, атрибуція і класифікація.

В статье проанализирована источниковая база изучения иезуитской школьной системы в польской историографии конца 1830-х - начала 1850-х гг. Доказывается, что тогдашние польские авторы начинают активнее использовать исторические источники соответствующей тематики, а принципы работы с ними становятся более профессиональными - содержание документов начинает подвергаться критическому осмыслению, делаются попытки их научного описания, атрибуции и классификации. В то же время польские авторы конца 1830-х - начала 1850-х гг. часто пренебрегали источниками, которые содержали альтернативное видение хода событий, предвзято интерпретировали содержание ряда документов, не придерживались принципа автоспии, некритически воспринимали содержание полемических трудов.

Ключевые слова: источниковая база, иезуитская школьная система, польская историография конца 1830-х - начала 1850-х гг., научное описание, атрибуция и классификация.

In the article is analysed a documentary basis of studying of the Jesuitic educational system in the Polish historiography of the end of 1830th - at the beginning 1850th. It is proved that Polish authors begin to use more actively the historical documents of the above-mentioned subject, and the principles of work with them become more professional - the contents of documents begins to be critically analysed, make up the attempts of their scientific description, attribution and classification. At the same time the Polish authors of the end of 1830th - on the beginning 1850th often ignored the documents that contained alternative visions of events, preconceivedly interpreted the contents of some documents, did not adhere to principle of autopsia, uncritically understood the contents of polemic works.

Key words: a documentary basis, the Jesuitic educational system, the Polish historiography of the end of 1830th - at the beginning 1850th, scientific description, attribution and classification.

Постановка проблеми. Вивчення історіографічного доробку певної епохи передбачає серед іншого й з'ясування масштабів та характеру звернення тодішніх авторів до джерельної бази. Така постановка питання є особливо доречною при аналізі польської історіографії кінця 1830-х – початку 1850-х рр., в рамках якої власне й генерується сумнозвісний «чорний образ» єзуїтського шкільництва. З'ясувати ступінь штучності останнього, а також – певною мірою – дізнатися про мотиви й механізми його конструювання в тодішніх працях польських авторів можна лише за умови ретельного вивчення їх джерельної бази.

Аналіз актуальних досліджень. Попри важливе значення даного питання воно досі не викликало жодної наукової рефлексії. Причиною цьому є загальний брак дослідницької уваги до польської історіографії єзуїтського шкільництва. Вивчення цього явища мало досі лише спорадичний і побічний характер, не супроводжуючись глибоким і всебічним аналізом його окремих тематичних складових [1, с. 30–31; 2, с. 33; 11, с. 551–568].

Метою даної роботи є аналіз масштабів, принципів і механізмів використання джерел з історії єзуїтського шкільництва у працях польських авторів кінця 1830-х – початку 1850-х рр.

Виклад основного матеріалу. Однією з характерних рис тодішньої польської історіографії стало суттєве розширення тематично-проблемного діапазону вивчення освітньої діяльності ордену в Речі Посполитій. Ці якісні зрушення стали можливими в т. ч. завдяки більш активному

використанню джерел, зміст яких відтепер починає залучатися до висвітлення більшості аспектів історії єзуїтського шкільництва у Речі Посполитій. Наочним свідченням цього «документального буму» кінця 1830-х – початку 1850-х рр. є різке збільшення кількості посилань і приміток у роботах тодішніх польських авторів. Це явище мало втім досить нерівномірний характер. Поряд із працями, які просто рясніють від цих атрибутів оформлення наукових праць [3; 5; 6], трапляються й такі розвідки, чії автори лише час від часу згадують про джерело походження оприлюдненої ними інформації [4; 9; 10].

Попри це, загалом робота польських авторів із джерелами стає набагато більш фаховою. В цьому насамперед пересвідчують непоодинокі випадки критичного аналізу використаних текстів, міркувань щодо їх функціонального призначення і ступеню достовірності. Скажімо, Є. Морачевський, наводячи розлогий фрагмент праці Джованні Ардженті (в ньому висвітлюється перебіг конфліктів між єзуїтами та міщанами Риги, Гданську, Торуні, Дерпту, а також участь вихованців ордену в міських заворушеннях і антипротестантських виступах в Любліні, Вільно, Познані та ін.), акцентує увагу на тому, що цей твір був покликаний стати «захистом проти закидів, яких чимало назбиралося на той час» [9, с. 13]. В цілому Є. Морачевський вважає цю працю тенденційною, а логіку Дж. Ардженті – казуїстичною. Зокрема, він зазначає, що в цьому «уривку захисту Аргентуса можна побачити надзвичайно багато виверткості, видно справжнього єзуїта, який знайомий із мистецтвом маніпуляції людьми» [9, с. 18]. Схожої точки зору дотримувався Ю. Ярошевіч. Проаналізувавши зміст і обставини виникнення праці Дж. Ардженті, він також робить висновок про її упереджений і суто функціональний характер [3, с. 212].

Поширеним явищем у тодішній польській історіографії стає наведення (у змісті робіт, примітках і додатках) розлогих фрагментів джерел з історії єзуїтської освіти в Речі Посполитій [6, т. 1, с. 258–261; т. 4, с. 74, 185; 5, с. 106, 124, 164, 176–177 та інші; 3, с. 53, 58]. Водночас досить часто оприлюднюються й повні тексти документів з цієї тематики. Скажімо, Ю. Лукашевіч у праці з історії Познані подає фундаційний акт місцевого осередку ордену [7, с. 150–151]. В іншому його творі – «Історії шкіл...» – повністю наводяться два документи, що стосуються Львівського осідку Товариства Ісуса, а саме: 1) угода між Краківською академією і львівськими єзуїтами, згідно з якою Львівська академічна школа ставала підготовчою сходиною до навчання у Львівському колеґіумі; і 2) «Respons na dyskurs dwóch Ziemianinów», в якому переповідається перебіг справи Львівської академії аж до 1669 р. [6, т. 1, с. 156–165]. Є. Морачевський у примітках до окремої розвідки, присвяченої історії Товариства Ісуса в Речі Посполитій, подає лист папи Клементя XIV до його приятеля Карло Бертінацці (в цілях кращого розуміння причин появи булли «Dominus ac Redemptor noster» (21 липня 1773 р.)) [9, с. 34–35]. Аналогічні приклади відтворення текстів джерел можна знайти у переважній більшості робіт польських авторів кінця 1830-х – початку 1850-х рр.

Їх зусиллями також розпочинається процес наукового опису, атрибуції та класифікації джерел з історії єзуїтського шкільництва. Скажімо, А. Кжижановський здійснює камерально-археографічний аналіз програмки єзуїтської вистави «Majog Polonia...», а також коротко характеризує її структуру і зміст [5, с. 184–185]. Ю. Ярошевіч намагається встановити авторство анонімної праці «Akt fundacji i testament Kazimierza Lwa Sapiehi» (він припускає, що її міг написати Антоніуш Остойя Загурський – королівський секретар і викладач цивільного права у Віленській академії (в 1760 р.)) [3, с. 224–225]. У прикінцевих примітках цей польський автор також подає фахові коментарі щодо типології використаних ним джерел. Скажімо, згадуючи про широке відображення єзуїтської проблематики в конституціях Сейму Речі Посполитої, Ю. Ярошевіч детально розповідає про різні типи рішень цього представницького органу влади, які регулювали питання власності Товариства Ісуса на певне майно (підтвердження фундацій, конфірмації, постанови щодо засад купівлі-продажу єзуїтами землеволодінь тощо) [3, с. 192–193].

Разом із тим робота польських авторів із джерелами в кінці 1830-х – на початку 1850-х рр. характеризується й низкою серйозних вад. Зокрема, йдеться про невірну інтерпретацію змісту документів шляхом абсолютизації значення одних фактів і нівелювання інших. Причиною цього недоліку, на нашу думку, була не стільки наукова беспорядність польських авторів (при розгляді цілої низки питань вони доводять свою фахову компетентність), скільки їх залежність від пануючих тоді уявлень про єзуїтську освіту. Заздалегідь сконструювавши у свідомості «чорний образ» шкільної системи Товариства Ісуса, вони виявилися неспроможні піднятися над стереотипами сучасної їм доби і побачити у джерелах позитивні сторони навчальної діяльності ордену. Скажімо, той же Є. Морачевський – у спеціальній розвідці з історії Товариства Ісуса в Речі Посполитій – наводить повний текст проспекту іспитів вихованців Віленського Collegium Nobilium («Experiment różnego ćwiczenia się w różnych umiejętnościach...»). Цей документ трактується Є. Морачевським як беззаперечний доказ того, що єзуїтські школи таки сприяли обскурантизації населення. Хоча сам текст проспекту іспитів скоріше спростовує апіорну тезу польського автора: в ньому можна знайти не лише псевдонаукові речі, але й інформацію, що відображає найсучасніші як на той час здобутки у сфері фізики, географії та інших сфер знання [9, с. 27-31]. До аналогічних висновків приходить Ю. Ярошевіч, також не помічаючи очевидних прогресивних речей, які присутні в тексті вищезгаданого документу [3, с. 233].

Іншим поширеним недоліком праць польських авторів кінця 1830-х – початку 1850-х рр. є надмірна довіра до певних джерел на тлі нехтування альтернативними. Скажімо, Є. Морачевський, наголошуючи на космополітичному дусі Товариства Ісуса, спирається виключно на праці протестантів («Consilium datum proceribus Poloniae [...]» та ін.) [8, с. 283]. А. Кжижановський, аналізуючи спроби створення єзуїтських академій у Познані (1650 р.) і Львові (1661 р.), використовує лише ті документи, які походять із середовища Краківської академії – «Propugnatio Jurium... Universitatis Cracoviensis adversus pretensam erectionem Academiae in Collegio Leopoliensi PP. Societatis Jesu, anno 1759» та ін. [5, с. 179–180]. В. Красінський висвітлює Торунську справу (1724 р.) майже виключно на основі звіту магістрату Торуні, який було надіслано до асесорського суду у Варшаві [4, т. 2, с. 440–443]. Прагнучи уникнути цілком доречних у цій ситуації звинувачень у конфесійній заангажованості, цей протестантський автор вимушено наголошує на тому, що він *«є зобов'язаний долучити в даному місці оповідання католицьких авторів»*. Останні втім використовуються лише при аналізі одного з фрагментів вищезгаданої теми – при з'ясуванні масштабів і характеру скоєного протестантами блюзнірства в храмі оо. Єзуїтів [4, т. 2, с. 443–444]. Створюючи лише ілюзію власної об'єктивності, В. Красінський втім претендує на абсолютну істину у висвітленні подій, пов'язаних із Торунською справою. Завершуючи цей тематичний блок, він украй претензійно визначає свою роль у вивченні даного питання: *«таке бачення Торунських подій здається нам найбільш слушним і ми дивуємося лише тому, що жоден католицький чи протестантський автор досі не змалював справи у подібному світлі»* [4, т. 2, с. 458]. Заради справедливості зазначимо, що конфесійно-джерельна однобічність при вивченні торунських подій 1724 р. була характерною не для всіх польських авторів кінця 1830-х – початку 1850-х рр. Скажімо, А. Кжижановський, як і В. Красінський, спирається при висвітленні вищезгаданої події на свідчення протестантів, а саме – на офіційний звіт Торунського магістрату для слідчої комісії, надісланої із Варшави. Проте він більш активно використовує джерела з протилежного боку конфлікту, а саме – надрукований єзуїтами в Познані опис торунських подій 1724 р. («Introductio quasi Juridica Causae Torunensis») і скаргу, складену 18 липня 1724 р. членом Торунського колегіуму Лаурентієм Марчевським [5, с. 202–204].

У роботах польських авторів кінця 1830-х – початку 1850-х рр. зустрічається й чимало випадків, коли джерело походження певної важливої інформації взагалі не вказується. Скажімо, Ю. Лукашевіч не вважає потрібним зазначити, звідки він бере прізвища знаних викладачів Познанського колегіуму й інформацію про матеріальні надання на його користь із боку місцевого

єпископа Адама Конарського [7, с. 25, 150–151]. В. Красінський також наводить чимало фактів, не посилаючись при цьому на джерела [4, т. 1, с. 406–408 і ін.]. У цілій низці випадків польські автори чітко не визначають місце походження наведеної ними інформації або взагалі спираються на сумнівні чутки. Скажімо, Ю. Лукашевіч у праці з історії Познані стверджує, що єзуїти суворо реагували, якщо їх вихованці мали хоча б найневинніші стосунки із жінками. Проте рівень його аргументації не витримує жодної критики: *«Я чув із достовірних уст, що якомусь учневі єзуїтського колегіуму у Познані вчителі відрахували понад десять розг за те, що, проходячи повз знайому панночку, сказав їй „добрий день”»* [7, с. 23]. У цьому ж творі Ю. Лукашевіч детально змальовує комплекс міських володінь Познанського колегіуму (у період до 1733 р.) і перебіг його подальшої трансформації, посилаючись лише на якийсь *«рукопис з часів Станіслава Августа»* [7, с. 153–156]. В. Красінський, описуючи знищення в 1611 р. віленськими католиками (а серед них були й студенти Академії) місцевого протестантського храму, зазначає, що подробиць того погрому *«нами не було знайдено в жодній існуючій праці, але – зафіксовано у Вільно у формі усної традиції, що існує серед місцевих протестантів»* [4, т. 2, с. 185–186]. Ще відвертішим прикладом використання «джерел» з метою маніпуляції громадською думкою є праця Б. Трентовського. Зокрема, в ній наводиться розлога цитата генерала Товариства Ісуса К. Аквавіві, в якій той нібито визначає цілі та принципи єзуїтської педагогіки. Специфіка стилю цього тексту втім свідчить на користь того, що ми скоріше за все маємо справу з «вигаданою промовою» [12, с. 863].

Ще одним недоліком роботи тодішніх польських авторів із джерелами є часті порушення ними принципу автопсії. Є. Морачевський передруковує *«Experyment różnego ćwiczenia [...]»* з еміграційного видання *«Przegląd dziejów polskich»* [9, с. 27–31]. А. Кжижановський знайомиться з низкою документів, пов'язаних із відкриттям єзуїтських академій у Познані (1650 р.) і Львові (1661 р.), за посередництва праці Юзефа Солтиковіча *«O stanie Akademii Krakowskiej [...]»* [5, с. 179–180]. Ю. Лукашевіч дізнається про зміст привілеїв Сигізмунда III і Яна III Собеського, які уможливили перетворення Познанського колегіуму на академію, з листів Анджея Хризостома Залуського (*«Andreae Chrysostomi in Załuskie Załuski [...] Epistolarum historico-familiarum [...]»*) [7, с. 24]. У свою чергу Ю. Ярошевіч переповідає зміст Сандомирських статей, спираючись на *«Kazania przygodne»* о. Пьотра Скарги та працю о. Адама Йохера *«Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce»* [3, с. 69].

Характерною рисою джерельної бази праць польських авторів кінця 1830-х – початку 1850-х рр. є широка присутність в них полемічних антиєзуїтських праць XVI–XVII ст., які а priori не можна вважати вмістилищем цілком неупередженої інформації. Попри це Є. Морачевський, характеризуючи космополітичний дух Товариства Ісуса, спирається на низку подібних творів протестантів (*«Consilium datum proceribus Poloniae [...]»* та ін.) [8, с. 283]. А. Кжижановський, вивчаючи стан «єзуїтського питання» під час рокошу М. Зебжидовського, користується не лише матеріалами Сандомирського сеймику (1606 р.), але й відповідно на них П. Скарги (*«Proba Zakonu TJ»*) та іншими полемічними працями (зокрема, йдеться про *«Jedyny sposób przywrócenia Polsce stałego rokoju [...]»*) [5, с. 139]. Своєю чергою, Ю. Ярошевіч трактує низку полемічних праць XVI – XVII ст. (мемуари Войцеха з Каліша (1590 р.), *«Oratio Nobilis Equitis poloni [...]»*, анонімний *«Consilium datum amico [...]»* (1606 р.), *«Monita privata»* Ієроніма Загоровського (1614 р.), *«Gratis Plebański albo dyskurs Ziemianina z Plebanem [...]»* Яна Брожека, твори Лукаша і Кшиштофа Опалінських (відповідно – лист до Брожека 1643 р. і *«Satyra»*) як джерело достовірної інформації. Усі вони, на думку цього польського автора, містять *«грунтовні думки та найкращі, для блага країни, поради й побажання»*, а також – відображають уявлення про єзуїтів усіх їх сучасників, які *«відзначалися чистішим розумінням предмету»* [3, с. 59–69]. У тому, що полемічні праці є джерелом достовірної інформації про минуле, не сумнівався також В. Красінський. Скажімо, він зараховує *«Gratis Plebański albo dyskurs Ziemianina z Plebanem [...]»* Яна Брожека до кола тих *«свідчень римо-католицьких авторів, чия достовірність ніколи не ставилася під сумнів»* [4, т. 2,

с. 197]. Своєю чергою Ю. Лукашевіч некритично використовує зміст полемічних праць цього польського математика, астронома і богослова (насамперед йдеться про той же «*Gratis Plebański albo dyskurs Ziemianina z Plebanem [...]»*) для з'ясування тривалості єзуїтського курсу філософії, висвітлення методики навчання і виховання в школах ордену та існуючої в них системи морального заохочення учнів [6, т. 1, с. 250, 258–261].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, в польській історіографії кінця 1830-х – початку 1850-х рр. спостерігається зростання уваги до джерел з історії єзуїтського шкільництва Речі Посполитій. Про це свідчить не лише суттєве збільшення посилань на них, але й включення до складу робіт тодішніх польських авторів розлогіх фрагментів і повних текстів документів відповідної тематики. Позитивні зміни також торкнулися засад роботи із джерелами — їх зміст починає піддаватися критичному аналізу, здійснюються перші спроби наукового опису документів, їх атрибуції і класифікації. Водночас польські автори кінця 1830-х – початку 1850-х рр. часто нехтували джерелами, які містили альтернативні візії подій, тенденційно інтерпретували зміст окремих документів, порушували принципи автопсії, некритично сприймали зміст полемічних праць. Усі ці вади роботи із джерелами були зумовлені не стільки фаховою некомпетентністю авторів, скільки їх перебуванням у тенетах «чорної легенди» про Товариство Ісуса.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст.* / Тетяна Шевченко. – Львів: Свічадо, 2005. – 337 с.
2. Grzebień L. *Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury* / Ludwik Grzebień // *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / Ludwik Grzebień. – Kraków, 2004. – S. 31-68.
3. Jaroszewicz J. *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII* / Józef Jaroszewicz. – Cz. III. - Wilno: Drukarnia M.Romma, 1845. – 273 s.
4. Krasinski V. *Historical Sketch of the Rise, Progress, and Decline of the Reformation in Poland, and of the Influence which the Scriptural Doctrines have exercised on that country in Literary, Moral, and political Respects* / Valerian Krasinski. – Vol. 1. – London: J.L.Cox and Sons, 1838. – 415 p.; Vol. 2. – London: J.L.Cox and Sons, 1840. – 573 p.
5. Krzyżanowski A. *Dawna Polska ze stanowiska jej udziału w dziejach postępującej ludzkości skreślona w jubileuszowym Mikołaja Kopernika roku 1843* / Adrian Krzyżanowski. – Warszawa: Józef Unger, 1844. – 565+269 s.
6. Łukaszewicz J. *Historia szkół w Koronie i w Wielkiem Księstwie Litewskiem od najdawniejszych czasów aż do roku 1794* / J. Łukaszewicz. – T. 1. – Poznań: księgarnia J.K. Zupańskiego, 1849. – 472 s.; T. 4. – Poznań: księgarnia J.K. Zupańskiego, 1851.
7. Łukaszewicz J. *Obraz Historyczno-Statystyczny Miasta Poznania w dawniejszych czasach* / Józef Łukaszewicz. – T. II. – Poznań: czcionkami C. A. Pompejusza, 1838. – 436 s.
8. Moraczewski J. *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej z początku siedemnastego wieku* / Jędrzej Moraczewski. - Poznań: nakładem i drukiem N. Kamińskiego i Spółki, 1851. – 321 s.
9. Moraczewski J. *Jezuici w Polsce. Rys historyczny* / Jędrzej Moraczewski. – Paryż: L. Martinet, 1861. – 37 s.
10. Moraczewski J. *Starożytności polskie* / Jędrzej Moraczewski. – T. 1. – Poznań: nakładem księgarni Jana Konstantego Zupańskiego, 1842. – 594 s.
11. Siwek A. *Spory o jezuitów w polskiej historiografii 1795-1918* / Andrzej Siwek // *Studia historyczne*. – R. XXXIV. – 1991. – z. 4. – S. 551-568.
12. Trentowski B.F. *Chowanna czyli system pedagogiki narodowej, jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży* / Bronisław Ferdynand Trentowski. – T. 2. – Poznań: Księgarnia Nowa, 1842. – 1119 s.